

آشنایی با عبدالوهاب بن احمد بن برکات

طندتاوی شافعی

محسن عبدالملکی*

رساله ردع الضلالة و قمع الجهالة از نخستین رسایل و ردیه‌های نگاشته‌شده بر دعوت محمد بن عبدالوهاب است، این رساله را شیخ عبدالوهاب بن احمد بن برکات احمدی طندتاوی، از عالمان اهل سنت شافعی^۱ ساکن مکه، هم‌عصر محمد بن عبدالوهاب، نگاشته است. گرچه این رساله به دلایل مختلفی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است؛ لکن هنوز محتوای این رساله و تأثیرات آن و جایگاه علمی نویسنده‌اش ناشناخته است؛ از این رو لازم است چند تحقیق جداگانه در این باره نوشته شود. این نوشته تلاشی هرچند کوتاه برای شناخت زندگی‌نامه و مراتب علمی عبدالوهاب بن احمد بن برکات طندتاوی است. در پایان مقدمه، تذکر این مطلب لازم است که آنچه درباره عبدالوهاب طندتاوی می‌دانیم در مقایسه با آنچه نمی‌دانیم بسیار کم و اندک است، افزون‌بر این برای دست یافتن به این معلومات کم و کوتاه باید راهی ماریج و دشوار را طی کنیم، لذا جز این راهی نداریم که معلومات کم و پراکنده درباره عبدالوهاب را از لابه‌لای آثار متنوع و مختلف جمع‌آوری و تدوین کنیم.

«عبدالوهاب بن احمد بن برکات» به‌ترتیب، نام نویسنده، نام پدر و نام جدّ اوست. «الطندتاوی الشافعی الأحمدي» نیز به‌ترتیب بیانگر زادگاه، مذهب فقهی و طریقت تصوف اوست. «طنطا» از شهرهای مصر و زادگاه عبدالوهاب است، برخی برای معرفی وی از تعبیر

* دکترای تخصصی وهابیت‌شناسی

mohsen.abdolmaleki@hotmail.com

۱. کحاله، عمر رضا، معجم المؤلفین تراجم مصنفی الکتب العربیة، ج ۲، ۳۳۸.

«الأزهری» نیز استفاده کرده‌اند، روشن است که الأزهر همان مدرسه مهم و قدیمی در قاهره مصر است و ظاهراً عبدالوهاب مدتی در الأزهر دروس دینی را فراگرفته است. لازم به ذکر است که زادگاه عبدالوهاب در قرون و برهه‌های مختلف به گونه‌های متنوعی، همچون تانت، طنطا، طنطاء، طندنه، طنطنه، طنتدا، طنتنا و طندتا، کتابت شده است.^۱ همچنین، محققان برای اشاره به زادگاه عبدالوهاب از تعابیر مختلفی نظیر «طنطاوی»، «طندتاوی»^۲ و «طنتدائی» استفاده کرده‌اند. در نسخ خطی و پژوهش‌های مرتبط با رساله ردع الضلالة وقمع الجهالة، عمدتاً از نویسندگان با عنوان «عبدالوهاب طندتاوی» یاد شده است؛ با این حال، در سایر آثار منسوب به وی، تعبیر «عبدالوهاب طنطاوی» نیز به کار رفته است. ما در این تحقیق به پیروی نسخه‌های خطی رساله ردع الضلالة وقمع الجهالة و تحقیقات انجام‌شده درباره آن از عنوان «عبدالوهاب طندتاوی» استفاده کرده‌ایم.

تاریخ ولادت و درگذشت عبدالوهاب طندتاوی

از تاریخ ولادت عبدالوهاب، سال‌های سکونتش در مصر، تاریخ سفر به او مدینه و مدت زمان سکونتش در این شهر خبر و گزارش دقیقی در دست نیست. درباره زمان درگذشت او هم تردید وجود دارد:

الف) غلام علی بن نوح حسینی واسطی، سال درگذشت عبدالوهاب را ۱۱۵۷ ق ثبت کرده است.^۳

۱. هورینی، نصر، المطالع النصریة للمطابع المصریة فی الأصول الخلیطیة، ص ۲۳۵؛ محمد، سعاد ماهر، مساجد مصر واولیایها الصالحون، ج ۵، ص ۱۴۸؛ زیدان، یوسف، فهرس مخطوطات دارالکتب بطنطا، ص ۸.

/تاریخ-المطراینیة/https://coptic-tanta.com

۲. در اغلب موارد از نویسنده رساله ردع الضلالة وقمع الجهالة با عنوان عبدالوهاب طندتاوی یاد شده است.

۳. غلام‌علی بن نوح حسینی واسطی، متخلص به «آزاد» (۱۱۱۶-۱۲۰۰ ق / ۱۷۰۴-۱۷۸۶م)، شاعر، مورخ و عارف مشهور هند، کتابی با عنوان «سبحة المرجان فی آثار هندستان» نوشته است. او در این کتاب ماجرای سفرش به مکه و مدینه، در سال ۱۱۵۶ ق و همچنین دیدارش با عبدالوهاب طندتاوی را نوشته است. در میان این روایت زمان درگذشت عبدالوهاب طندتاوی هم آمده است. متن سخن غلام علی آزاد از این قرار است: «ووصلت إلى بیت الله المعمور فی العشر الأخير من الشهر المذكور فرأيت الكوكب الدرّي وصحبت الشيخ عبد الوهاب الطنطاوی المصري وهو المتوفى سنة سبع وخمسين ومائة وألف نور الله مضجعه وجعل روض النعیم مرتعه واقتبست جذوات من النیران العلویة وأخذت عنه فوائد جمّة من الأحادیث النبویة.» (حسینی واسطی، غلام علی، سبحة المرجان فی آثار هندستان، ص ۲۰۹؛ حسنی، عبدالحی فخرالدین،

ب) سید رضی الدین موسوی عاملی مکی (م ۱۱۶۳ق)،^۱ عبدالقادر خلیل کدک زاده (۱۱۴۰ - ۱۱۸۹ق)،^۲ احمد القطان المکی،^۳ همچنین عبدالخالق مزجاجی زبیدی (م ۱۲۰۱ق) زمان درگذشت عبدالوهاب را سال ۱۱۵۶ق دانسته اند.^۴ لازم به ذکر است سید رضی الدین عاملی مکی و احمد القطان با دو شیوه زمان درگذشت عبدالوهاب طندتاوی را بیان کرده اند. شیوه نخست استفاده از عدد است، سید رضی الدین عاملی خبر درگذشت عبدالوهاب طندتاوی را ذیل حوادث سال ۱۱۵۶ق ذکر کرده است. احمد القطان هم نوشته است: «توفی فی تاسع شعبان من سنة ۱۱۵۶ق». شیوه دوم بر پایه ماده تاریخ و عبارت «فی جنان الخلد قد سمی إماما» است که بر حسب حروف ابجد بر عدد ۱۱۵۶ دلالت دارد.

ج) عبدالله المعلمی،^۵ عبدالله مرداد ابوالخیر،^۶ عمر حبیب الله^۷ و برخی از نویسندگان معاصر^۸ زمان درگذشت عبدالوهاب را سال ۱۱۵۴ق دانسته اند.

جایگاه علمی عبدالوهاب طندتاوی

عبدالوهاب طندتاوی، به عنوان فقیه شافعی، محدث^۹ و مفسر^{۱۰} شناخته شده است.

الإعلام بمن فی تاریخ الهند من أعلام المسمی بنزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر، ج ۵، ص ۷۷۱.

۱. موسوی عاملی، سید رضی الدین، تنضید العقود السنیة بتمهید الدولة الحسینیة، ج ۱، ص ۱۵؛ ج ۲، ص ۳۷۱.

۲. کدک زاده، عبدالقادر خلیل، المطرب العربی الجامع لأهل المشرق و المغرب، ص ۴۵ و ۴۶.

۳. کتاب تنزیل الرحمات علی من مات من رجال القرن الثالث عشر الهجری، نوشته احمد القطان المکی، مخطوط است و در مکتبه الحرم المکی، به شماره ۲۷۸۹ در بخش تراجم نگهداری می شود این مطلب در صفحه ۳۶۸ از نسخه مخطوط ذکر شده است. نام کتاب تنزیل الرحمات علی من مات من رجال القرن الثالث عشر الهجری در کتاب فهرس المخطوطات مکتبه الحرم المکی الشریف، ج ۹، ص ۵۴۷ ثبت شده است.

۴. مزجاجی، عبدالخالق، نزهة ریاض الإجازة المستطابة بذكر مناقب المشايخ أهل الرواية والإصابة، ص ۲۶۷.

۵. معلمی، عبدالله، أعلام المکیین من القرن التاسع إلى القرن الرابع عشر الهجری، ج ۱، ص ۲۱۵.

۶. «الشیخ عبدالوهاب بن أحمد بن بركات الشافعی الأحمدی الطندتاوی، نزل مكة المتوفی بها سنة ۱۱۵۴هـ أربع و خمسين و مائة و ألف.» (ابوالخیر، عبدالله مرداد، المختصر من کتاب نشر النور والزهر فی تراجم أفاضل مكة، ص ۳۳۳).

۷. حبیب الله، عمر بن محمد، الإجازات الهندیة و تراجم علمائها، ج ۶، ص ۳۹۱۰.

۸. مرعشلی، یوسف عبد الرحمن، معجم المعاجم و المشیخات و الفهارس و البرامج و الأثبات، ج ۴، ص ۱۶۷.

۹. «وروي فی الحرمین عن الشیخ أحمد النخلی و الشیخ عبدالله بن سالم البصری و روي عنه أناس کثیرون، منهم العلامة المسند الأجل عبدالقادر بن خلیل کوک زاده المدنی الخطیب بالمدينة المنورة.» (ابوالخیر، عبدالله مرداد، المختصر من کتاب نشر النور والزهر فی تراجم أفاضل مكة، ص ۳۳۳ و ۳۳۴).

۱۰. «ومن المفسرین المصریین فی الحجاز الشیخ عبد الوهاب الأحمدی المتوفی بعد سنة ۱۱۴۹هـ/ ۱۷۳۱م و من مؤلفاته»

عبدالقادر کذک زاده، وی را با عناوینی همچون «علامه»، «فہامہ» و «محدث» توصیف کرده است.^۱ همچنین، احمد قبانی بصری شافعی از طندتاوی با عبارت «العالم الفاضل العلامة» یاد کرده است.^۲ سید رضی الدین بن محمد بن علی بن حیدر موسوی عاملی مکی (۱۱۰۳-۱۱۶۳ق) نیز عبدالوہاب طندتاوی را به عنوان سرآمد مدرسان مسجد الحرام و چہرہ شاخص عالمان مکہ ستودہ است.^۳

عادل نویہض نام عبدالوہاب طندتاوی را در شمار مفسران ثبت کرده است.^۴ تنوع آثار، تقریباً عالمان اہل سنت بر رسالہ، اجازات و شاگردان مبرز عبدالوہاب طندتاوی، از دیگر شواہد و دلایل بر جایگاہ علمی وی است.

اساتید و شیوخ حدیثی عبدالوہاب طندتاوی

در برخی از کتب نام سه تن از اساتید و مشایخ اجازہ عبدالوہاب طندتاوی ذکر شدہ است:

۱. احمد بن محمد بن عطیة بن ابی الخیر الخلیفی الشافعی المصری^۵ (م ۱۱۲۷ق)، معروف بہ احمد الخلیفی؛ ۲. احمد بن محمد بن احمد بن علی النخلی المکی^۶ (۱۰۴۴-۱۱۳۰ق)، معروف بہ احمد النخلی؛ ۳. عبداللہ بن سالم البصری المکی^۷

التیسیر لمربد التفسیر، وهو مقدمة عامة مع "تفسیر للفتاحۃ" (بیومی، محمد علی فہیم، دور مصر فی الحیاة العلمیة فی الحجاز إبان العصر العثماني (۹۲۲-۱۲۲۰ھ/۱۵۱۷-۱۸۰۵ م)، ص ۳۱۴)

۱. کذک زاده، عبدالقادر خلیل، المطرب المغرب الجامع لأهل المشرق و المغرب، ص ۴۵ و ۴۶.
۲. قبانی بصری، احمد، کشف الحجاب عن وجه ضلالت ابن عبد الوہاب، ص ۱۴.
۳. «وفي تاسع شعبان من السنة المذكورة توفي الشيخ الجليل، العالم النبيل، الشيخ عبد الوہاب بن أحمد بن بركات الأحمدي معتقداً، الطنطاوي بدأ، الشافعي مذهباً، المكي مجاورة. ولقد كان هذا الشيخ الأجل، والإمام الفاضل المبجل، معهد الكمالات الجليلة ومعقد خناصر أرباب المهتم العلمية، أقام بمكة برهة من الزمان، وهو في غاية العزة، بين من بها من الأعيان، نشر بها العلوم، وأظهر دقائق المنطوق والمفهوم، حتى صار لمدرسي المسجد الشريف المكي غزوة، ولعيون الفضلاء والعلماء قرة، ولم يزل إلى أن دعاه داعي الحق، ففضى منه المراد، ولا مانع لما أراد.» (موسوی عاملی، سید رضی الدین، تنزیذ العقود السنیة بتمهید الدولة الحسینیة، ج ۲، ص ۳۵۵)
۴. عادل النویہض درباره عبدالوہاب نوشتہ است: «عبدالوہاب بن أحمد بن بركات الأحمدي الطنطاوي: فقیہ شافعی، مفسر، من أهل طنطا، من كتبه التيسير لمربد التفسیر.» (نویہض، عادل، معجم المفسرين من صدر الإسلام وحتى العصر الحاضر، ج ۱، ص ۳۳۷)
۵. معلمی، عبداللہ، أعلام المكيين من القرن التاسع إلى القرن الرابع عشر الهجري، ص ۲۱۵.
۶. نخلی، احمد، ثبت النخلي بغية الطالبين لبيان المشايخ المحققين المعتمدين، ص ۱۱؛ معلمی، عبداللہ، أعلام المكيين من القرن التاسع إلى القرن الرابع عشر الهجري، ص ۲۱۵.
۷. ابوالخیر، عبداللہ مرداد، المختصر من كتاب نشر النور والزهر في تراجم أفاضل مكة، ص ۲۹۲ و ۲۹۳؛ معلمی، عبداللہ،

(۱۰۴۹-۱۱۳۴ق)،^۱ معروف به عبدالله البصری.

شیخ احمد الخلیفی از عالمان اهل سنت شافعی و ساکن قاهره بوده است.^۲ احمد النخلی نیز از عالمان اهل سنت اشعری و صوفی بوده است.^۳ عبدالله بن سالم بصری مکی (م ۱۱۳۴ق) از محدثان برتر اهل سنت شافعی و اشعری،^۴ در پایان قرن یازدهم و آغاز قرن دوازدهم است، تاجایی که از سوی دیگر محدثان و عالمان اهل سنت به القاب ممتازی، همچون: حافظ الحجاز، خاتمةالمحدثین، عمدةالمحدثین و امیرالمؤمنین در

→
أعلام المکین من القرن التاسع إلى القرن الرابع عشر الهجري، ص ۲۱۵.

۱. درباره تاریخ و زمان تولد عبدالله بن سالم البصری سخنان مختلفی گفته شده است. تاریخ ۱۰۴۹ق رایج‌ترین آن‌هاست.
۲. «أحمد الخلیفی: أحمد بن محمد بن عطیة بن أبی الخیر القاهری الشافعی الشهیر بالخلیفی الشیخ الامام العالم العلامة المقنن الفقیه المحقق أبو العباس شهاب الدین. محمد خلیل المرادی.» (مرادی، محمد خلیل، سلك الدرر فی أعیان القرن الثانی عشر، ج ۱، ص ۱۸۳).

۳. احمد النخلی در کتاب ثبت النخلی بغیة الطالبین لیبیان المشایخ المحققین المعتمدين نام اساتید و شیوخ اجازه خود را ذکر کرده و نوشته است: «کتاب احیاء علوم الدین غزالی را از ابتدا تا باب العلم و کتاب الحج بر استاد خواندم و اجازه تمام کتاب را دریافت کردم. بخش کتاب الصوم و بخش‌های دیگری از فتوحات مکیه ابن عربی را از محبوب شنیدم و اجازه‌اش را از استاد گرفتم.» افزون بر این احمد النخلی، حزب نووی، حزب البحر شاذلی و دلائل الخیرات جزولی را از سید محبوب اجازه گرفته است. همچنین از سید محمد بن سید عمر بن سید یحیی مردینی یمنی شافعی لباس خرقة را گرفته و با او بیعت داده است. (نخلی، احمد، ثبت النخلی بغیة الطالبین لیبیان المشایخ المحققین المعتمدين، ص ۸۰-۸۴). زینی دحلان گفته است: «وبالغوا فی شتم القبور التی هدموها وقالوا إن هی إلا أسماء سمیتوها حی قیل إن بعض الناس بال علی قبر السید المحجوب» برخی از وهابیان بر قبر سید محبوب بول کرده‌اند. (زینی دحلان، احمد، خلاصة الکلام فی أمراء البلد الحرام، ص ۷۶).

۴. وی در مقدمه کتاب الإمداد فی معرفة علو الإسناد درباره مذهب اعتقادی و فقهی خویش چنین نوشته است: «فیقول فقیر رحمة ربه و أسیر وصمة ذنبه عبدالله بن سالم بن محمد بن سالم بم عیسی البصری منشأ، المکی مولدا، الشافعی مذهبا، الأشعری معتقدا...» (بصری مکی شافعی، عبد الله بن سالم، الإمداد فی معرفة علو الإسناد، ص ۵۱): «و قدصرح بنفسه فی الإمداد بأنه أشعری.» (فریاطی، عربی الدانز، من أعلام المحدثین بالحریمین الشریفین الإمام عبد الله بن سالم البصری المکی، ص ۹۴)؛ عبدالله بن سالم در کتاب الإمداد فی معرفة علو الإسناد نام بیست و چهار تن از شیوخ خود را ذکر کرده است: شیخ محمد بن علاءالدین بابلی شافعی قاهری (۱۰۰۰-۱۰۷۰ق)، ابراهیم بن حسن کردی کورانی شافعی صوفی (۱۰۲۵-۱۱۰۱ق) ابراهیم بن محمد بن ابراهیم باغریب حضرمی شافعی (ت ۱۰۸۰ق)، احمد بن ابی بکر سالم بن شیخان باعلوی مکی (۱۰۴۹-۱۰۹۱ق)، از جمله اساتید و شیوخ عبدالله بن سالم هستند. شیخ محمد بن علاءالدین بابلی شافعی قاهری (۱۰۰۰-۱۰۷۰ق) أجل و أحفظ شیوخ عبدالله بن سالم بوده است، عبدالله بن سالم در کتاب الإمداد فی معرفة علو الإسناد فهرست اسامی شیوخ خود را با نام شیخ محمد بن علاءالدین بابلی شافعی قاهری (۱۰۰۰-۱۰۷۰ق) آغاز کرده است. عبدالله بن سالم فهرست هفتاد و هفت درسی که از شیخ محمد بن علاءالدین بابلی شافعی قاهری اخذ کرده را در کتاب الإمداد یادآور شده است. در این فهرست اسامی کتاب‌های الفتوحات المکیة و سائر تصانیف ابن عربی، شرح المقاصد سعد تقفازانی، شرح موافق سید شریف، شرح الجوهرة لقانی، شرح بردة ابن مرزوق نیز دیده می‌شود. وجود اسامی این کتاب‌ها گویای تمایل عبدالله بن سالم به تصوف است.

حدیث، ملقب شده است، اجازات حدیثی اغلب عالمان و علاقه‌مندان به حدیث در قرن‌های دوازدهم و پس از آن با نام عبدالله بن سالم البصری همراه است.^۱

شاگردان

نام افراد زیر به‌عنوان دریافت‌کنندگان اجازه حدیثی و شاگردان عبدالوهاب ذکر شده است:

۱. عبدالقادر بن خلیل بن عبدالله الرومی المدنی، مشهور به کدک‌زاده حنفی؛^۲
۲. عطاءالله بن احمد عطاءالله بن احمد الشافعی الأزهری؛^۳
۳. احمد بن عبدالفتاح الملوی الأزهری الشافعی (م ۱۱۸۱ق)؛^۴
۴. ابوزید عبدالرحمن بن حسن بن عمر الأجهوری الخضیری؛^۵
۵. حسن بن عبدالله بن عیسی بن احمد بن علی بن احمد بن سلیمان الحسنی الوفاوی الشافعی الطائفی؛^۶
۶. احمد بن محمد بن شاهین الشافعی القاهری، مشهور به الراشدی؛^۷

۱. فرباطی، عربی الدائر، من أعلام المحدثین بالحریمین الشریفین الإمام عبد الله بن سالم البصري المكي، ص ۳۹؛ ندوی، محمد حسان اختر، الدر الثمین بأسانید الشیخ تقي الدين الندوي، ص ۶۹ و ۷۰ و ۹۵؛ ممدوح، محمود سعید، الإحتفال بمعرفة الرواة الثقات الذين ليسوا في تهذيب الكمال، ج ۱، ص ۱۲۳؛ سنوسی، زمان بن محمد، مسند الحجاز الثبت خاتمة المحدثین الشیخ عبدالله بن سالم البصري المكي، ص ۵.
۲. درباره تاریخ ولادت و درگذشت عبدالقادر دو زمان ذکر شده است: ۱۱۳۶-۱۱۸۷ق و ۱۱۴۰-۱۱۸۹ق. عبد العزیز بن فیصل الراجحی در این باره تحقیق کرده است و سال ولادت عبدالقادر را ۱۱۳۶ق و سال درگذشت او را ۱۱۸۷ق دانسته است. (راجحی، عبد العزیز بن فیصل، هدی الساری إلى أسانید الشیخ إسماعیل الأنصاري، ص ۶۵۶؛ مزجاجی، عبدالخالق، ریاض الإجازة المستطابة بذكر مناقب المشايخ أهل الرواية والإصابة، ص ۲۶۷).
۳. زبیدی، مرتضی، المعجم المختص، ص ۴۷۹.
۴. ملوی، احمد بن عبدالفتاح، السلامة في الدين بترك الطمع في المخلوقين، ص ۱۰؛ جبرتی، عبدالرحمن، عجائب الآثار فی التراجم والأخبار، ج ۲، ص ۴۵۶؛ اسماعیل، عبدالجواد صابر، مجتمع علماء الأزهر إبان الحكم العثماني ۱۵۱۷-۱۷۹۷م، ص ۳۱۷ و ۳۱۸؛ زبیدی، مرتضی، المعجم المختص، ص ۸۰.
۵. مخلوف، محمد بن محمد، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية، ص ۴۹۴؛ محجوب، فاطمه، الموسوعة الذهبية للعلوم الاسلامية، ج ۲، ص ۴۷۴.
۶. «تلقن الذكر من شيخه محمود بن عبد الجبار اليافعي وتفقه علي كل من الشيخ محمد باقشير والفقيه محمد سعيد سنبل وسمع الحديث عليه وعلى الشيخ عبدالوهاب الطنداوي» (زبیدی، مرتضی، المعجم المختص، ص ۱۸۴).
۷. «الإمام الفقيه المحدث الفرضي الأصبوي الورع الزاهد الصالح. ولد بالراشدية - قرية بالغربية سنة (۱۱۰۸) وبها نشأ وحفظ القرآن وجوَّده، وقدم الأزهر، وتفقه على الشيخ مصطفى العزبزي، ومحمد العشماوي، وأخذ الحساب والفرائض على

۷. عبدالله ابومدین بن احمد الرودانی؛^۱
۸. سید غلام علی آزاد بلکرامی^۲
۹. حسین بن مراد الأضرومی؛
۱۰. عبدالرحمن بن حسن الفتنی الحنفی؛^۳
۱۱. ابراهیم بن محمد الزمزمی المکی،^۴ مفتی شافعیان در مکه؛
۱۲. اسماعیل بن عبدالله الإسکداری (م ۱۱۸۲ ق)؛^۵
۱۳. عمر بن احمد بن عقیل بن ابی بکر بن محمد بن ابی بکر بن عقیل السقاف شافعی،^۶ معروف به «عمر سقاف».

آثار و تصانیف

از عبدالوهاب بن احمد برکات طندتاوی آثار مختلف و متنوعی به جای مانده است که نشان‌دهنده توانایی‌ها و علائق گسترده او در زمینه‌های گوناگون است. در ادامه، برای اولین بار فهرستی جامع از آثار عبدالوهاب طندتاوی ارائه می‌شود. این فهرست شامل کتاب‌ها، جزوات، اجازات یا هرگونه اثر خلق شده از وی است.

-
- الشیخ محمد الغمری، وسمع الکتب الستة علی الشیخ عبید الثمُرسی بطرفیها، وبعضها علی الشیخ عبد الوهاب الطندتاوی، وسیدی محمد الصغیر، وله شیوخ کثیرون. «همان، ص ۱۰۹».
۱. ابومدین بن احمد الرودانی الدرعی، از اهالی مغرب، در سال ۱۱۵۲ ق به حجاز سفر کرد و سال ۱۱۵۶ ق از این سفر بازگشت. وی در مکه مکرمه از عبدالوهاب طندتاوی اخذ حدیث کرده است و این مطلب را در سفرنامه اش نوشته است. سفرنامه ابومدین مخطوط است و هنوز تحقیقی نشده است، نسخه مخطوط این رساله نیز برای من دستیاب نیست؛ لکن برخی از نویسندگان به این نسخه دست یافته‌اند و مطالب آن را گزارش کرده‌اند. (نواب، عواطف، کتب الرحلات فی المغرب الأقصى مصدر من مصادر تاریخ الحجاز فی القرنین الحادی عشر و الثانی عشر الهجرین، ص ۵۶۵؛ غاشی، مصطفی، الرحلة المغربية والشرق العثماني، ص ۲۰۸ و ۴۶۷).
 ۲. عالم، صهیب، تاریخ اللغة العربية وواقفها فی الهند، ص ۹۴؛ حسن خان، صدیق، أجدد العلوم، ص ۵۰؛ کلماتی، محمد حفظ الرحمن، البذور المضيئة فی تراجم الحنفیة، ج ۱۳، ص ۲۵۰؛ حسنی، عبدالحی، الإعلام بمن فی تاریخ الهند من أعلام المسمی بنزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر، ج ۵، ص ۷۷۱).
 ۳. زبیدی، مرتضی، المعجم المختص، ص ۳۳۶ و ۳۳۷.
 ۴. حسن خان، صدیق، أجدد العلوم، ج ۳، ص ۱۸۶؛ بکری، عبدالستار بن عبدالوهاب، فیض الملك الوهاب المتعالی بأبناء أوائل القرن الثالث عشر والتوالي، ج ۲، ص ۱۰۹۳.
 ۵. اسکداری، اسماعیل بن عبدالله، ترغیب أهل المودة والوفا فی سکنی دار الحبیب المصطفی، ص ۷۳.
 ۶. حبیب‌الله، عمر بن محمد، الإجازات الهندیة وتراجم علمائها، ج ۶، ص ۳۹۱؛ زبیدی، عمر بن محمد، المعجم المختص، ص ۵۸۷.

۱. التيسير لمريد التفسير: عبد الوهاب اين كتاب را به سال ۱۱۴۹ق در مكه نوشته است.^۱ اين رساله همچنان مخطوط است و تاکنون تحقيق و انتشار نيافته است. نويسنده در ابتدای رساله نوشته است: «أما بعد فهذه نبذة تتعلق بالوحي والتنزيل والتفسير والتأويل وبسورة فاتحة الكتاب أعني بهذه الترجمة تكشف عنها الحجاب وبالبسمة من جهة ما يناسب المقام وبمهمات متممة للمرام جمعتها لمن يريد الشروع في شئ من التفسير» بنا براین، رساله التيسير، منحصرأً درباره سورة فاتحه نيست، بلکه علاوه بر تفسير سورة فاتحه در بردارنده برخی از نکات و فوايد تفسيری نيز است.^۲
۲. بذل العسجد في شيء من أسرار اسم محمد: برخی از محققان و نويسندگان اين رساله را در فهرست آثار عبد الوهاب طندتاوی درج کرده اند^۳ و تاکنون تحقيقي از اين رساله ارائه نشده است.
۳. رساله في مصطلح الحديث: نسخه مخطوط اين رساله در مكتبة الحرم المكي، بخش علوم حديث، به شماره ۱۴/۳۷۸۱ نگهداری می شود، اين نسخه به خط مؤلف است و در سال ۱۱۵۶ق نگارش شده است.^۴
۴. عقد الزبرجد من حروف سيدنا محمد:^۵ عبد الوهاب طندتاوی در ابتدای رساله عقد الزبرجد نوشته است: «وقد كنت أولاً سميته "إعلام الأعلام ببعض أسرار اسم محمد عليه الصلاة والسلام"». از اين رو محتمل است که اين رساله با دو نام ثبت شده باشد.

۱. اين مطلب از تصوير صفحه نخست نسخه مخطوط همین كتاب که در کتابخانه برلين نگهداری می شود به دست آمده است، برخی از نويسندگان معاصر نيز اين مطلب را ذکر کرده اند. صديق، آمال رمضان، الحياة العلمية في مكة المكرمة ۱۱۱۵-۱۲۳۴ق (۱۷۰۲-۱۹۱۶م)، ج ۱، ص ۲۲۸؛ بروكلمان، كارل، تاريخ الادب العربي في العصر العثماني، ج ۹، ص ۶۹.
۲. آمال صديق درباره اين كتاب نوشته است: «ومن المفسرين المصريين في الحجاز الشيخ عبد الوهاب الأحمد المتوفى بعد سنة ۱۱۴۹هـ/۱۷۳۱م ومن مؤلفاته "التيسير لمريد التفسير"، وهو مقدمة عامة مع "تفسير لفاتحة". صديق، آمال رمضان، الحياة العلمية في مكة المكرمة ۱۱۱۵-۱۳۳۴ق/۱۷۰۳-۱۹۱۶م، ص ۲۲۸.
۳. بغدادی، اسماعيل پاشا، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، ج ۱، ص ۶۴۳؛ منجد، صلاح الدين، معجم ما ألف عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ص ۳۸.
۴. جمعی از نويسندگان، فهرس المخطوطات مكتبة الحرم المكي الشريف، ج ۳، ص ۹۱ و ۹۰.
۵. بغدادی، اسماعيل پاشا، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، ج ۱، ص ۶۴۳؛ حبشی، عبدالله محمد، معجم الموضوعات المطروقة في التأليف الاسلامي وما ألف فيها، ص ۱۷۲۴.
۶. طنطاوی، عبد الوهاب، عقد الزبرجد من حروف سيدنا محمد، ص ۱۵.

۵. المختصر من نخبة الفكر: نسخه مخطوط این کتاب با نام اختصار نخبة الفكر" در فهرست نسخ مخطوط برخی از کتابخانه‌ها ذکر شده است. جالب آنکه محمود شکرى الآلوسى شرحى بر این کتاب نوشته است و با عنوان عقد الدرر في شرح مختصر نخبة الفكر منتشر کرده است.^۱

۶. شرح حديث نبوي: تصوير این رساله مخطوط به دست نگارنده نرسیده است.^۲

۷. شرح معنى البسملة يا رسالة في الكلام على البسملة: نسخه مخطوط رساله في الكلام على البسملة در بخش كتب تفسير مكتبة الحرم المكي به شماره ۱۳/۳۷۸۱ نگهداری می‌شود، این نسخه به خط مؤلف، در سال ۱۱۴۹ق نگارش شده است.^۳

۸. تألیف في سنده في رواية جامع الترمذي وبعض آداب طلب الحديث: تصوير این رساله مخطوط به دست نگارنده نرسیده است.

۹. غنية السائل بمهمات المسائل: این رساله مخطوط است و نسخه‌ای از آن در الخزانة العلمية مسجد اعظم شهر تازة به شماره ۶۸۸، رساله هفتم نگهداری می‌شود.^۵

۱۰. حسن الإشارة إلى مبحث الإستعارة: این رساله مخطوط است و نسخه‌ای از آن در الخزانة العلمية مسجد اعظم شهر تازة به شماره ۶۸۸ رساله سوم نگهداری می‌شود.^۶

۱۱. مقدمة في علم المنطق: این رساله مخطوط است و نسخه‌ای از آن در الخزانة العلمية مسجد اعظم شهر تازة به شماره ۶۸۸، رساله چهارم نگهداری می‌شود.^۷

۱۲. تلخيص فضائل ليلة النصف من شعبان: این رساله مخطوط است و نسخه‌ای از آن در مكتبة الأزهر الشريف به شماره ۵۸۳۹ نگهداری می‌شود.

۱۳. حاشية عبد الوهاب على شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك: این کتاب

۱. علمی، عبدالرحیم، فهرس مخطوطات الخزانة العلمية بالمسجد الأعظم بتازة، ج ۱، ص ۱۷.

۲. همان، ص ۱۸۰.

۳. جمعی از نویسندگان، فهرس المخطوطات مكتبة الحرم المكي الشريف، ج ۱، ص ۳۷۵ و ۳۷۶؛ علمی، عبدالرحیم، فهرس مخطوطات الخزانة العلمية بالمسجد الأعظم بتازة، ج ۱، ص ۸۷.

۴. علمی، عبدالرحیم، فهرس مخطوطات الخزانة العلمية بالمسجد الأعظم بتازة، ج ۱، ص ۱۲۱.

۵. همان، ص ۴۲۰.

۶. همان، ج ۲، ص ۸۱۱.

۷. همان، ص ۸۴۱.

مخطوط است و در المكتبة الأزهرية به شماره ۱۲۹۱۱۴ نگهداری می‌شود.

۱۴. رساله في أركان البيع: این کتاب مخطوط است و در مكتبة الحرم المكي، بخش «فقه شافعی» به شماره ۲/۱۶۳۰ نگهداری می‌شود.^۱

۱۵. «إجازة عبد الوهاب بن أحمد بركات الشافعي الأحمدي للحسين بن مراد الأضرومي»: این اجازنامه مخطوط است و در جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية به شماره ۱۴۳۲ نگهداری می‌شود.

۱۶. ردع الضلالة وقمع الجهالة: این رساله همان رديه عبد الوهاب طندتاوی بر محمد بن عبد الوهاب است. اگرچه در متن رساله خبری از نام‌گذاری برای رساله توسط نویسنده نیست، لکن یکی از تقریظ‌نویسان در یادداشت تأییدی‌اش از این رساله با نام «ردّ الضلالة وقمع الجهالة» یاد کرده است و چنین نوشته است: «فقد تشرفت بنظري إلى الرسالة الموسومة ردّ الضلالة وقمع الجهالة» باین‌وجود در نسخه مخطوط نگهداری‌شده، در دانشگاه پرینستون، از این رساله با عنوان «ردع الضلالة وقمع الجهالة» یاد شده است، در صفحه ۱۸ الف نیز عنوان و عبارت «کتاب ردع الضلالة وقمع الجهالة» آمده است. براساس فهرست نسخه‌های مخطوط کتابخانه پرینستون، نسخه مخطوط این رساله با نام «ردع الجهالة وقمع الضلالة» در بخش یهودا به شماره ۲۶۳۵ نگهداری می‌شود.^۲ این نسخه برای اولین بار در سال ۲۰۰۲م توسط «سامر الطرابلسی» همراه با تحقیق و مقدمه‌ای به زبان انگلیسی در ۴۳ صفحه، ذیل مجلد ۳۲ کتاب بریل، از صفحه ۳۷۳ تا ۴۱۵ منتشر شد،^۳ متن این رساله به‌همراه تقریظ علما و پاورقی و تحقیق سامر الطرابلسی تنها ۲۵ صفحه را به خود اختصاص داده است،^۴ الباقی صفحات به قلم «سامر الطرابلسی» است و صرف مطالب مقدماتی شده است. با تلاش «محمد حسین رفیعی»

۱. جمعی از نویسندگان، فهرس المخطوطات مكتبة الحرم المكي الشريف، ج ۵، ص ۲۵۵.

۲. عایش، محمد، فهرس المخطوطات العربية فی جامعة پرینستون، ج ۱۲، ص ۳۲۰.

3. Traboulsi, Samer. *An Early Refutation of Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb's Reformist Views*. *Die Welt des Islams*. pp. 373-415.

۴. گفتنی است اگر پاورقی‌های «سامر الطرابلسی» بر متن این رساله نبود، شمار ۲۵ صفحه رساله به عددی قریب به نصف کاهش پیدا می‌کرد.

این تحقیق به زبان فارسی ترجمه شده است و به همراه متن رساله توسط انتشارات بین‌المللی الهدی، ذیل کتاب مجموعه مقالات و مطالعاتی در تاریخ و اندیشه وهابیت انتشار یافته است. اَسْمَاءُ نُوبِرَةَ وَ حَمَادِي الرَّدِيسِي در دو کتاب به این رساله و مولف آن توجه داشته‌اند: (۱) آنان در کتاب الردّ علی الوهابیة نصوص الشرق الإسلامی متن رساله ردع الضلالة و قمع الجهالة را ذکر کرده‌اند.^۱ (۲) همچنین، در کتاب الردّ علی الوهابیة فی القرن التاسع عشر متن رساله ردع نیز توضیحی کوتاه درباره رساله ردع الضلالة و قمع الجهالة و محتوای آن ارائه شده است.^۲ علی‌رغم تحقیق انجام‌شده، این رساله همچنان نزد منتقدان وهابیت مهجور و مجهول است. افزون بر این برخی از نکات یادشده توسط سامر الطرابلسی مخدوش و نیازمند تصحیح است. گزارشی از محتوای این رساله تهیه شده است که به زودی در مقاله‌ای مستقل ارائه می‌شود.

۱۷. دو رساله: در کتاب الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة به شماره ۱۴۴۲ ذیل مجموعه نهم، تعداد هفت رساله ثبت و فهرست شده است که از میان آن‌ها سه رساله به شماره‌های چهارم، پنجم و هفتم، مربوط به عبدالوهاب طندتاوی است. اگرچه تاکنون تصویری از هیچ‌یک از سه رساله نگهداری شده در کتابخانه قادریه به دست نویسنده نرسیده است، با این وجود بسیار محتمل و متوقع است که رساله چهارم همان رساله ردع الضلالة و قمع الجهالة باشد، اما رساله‌های پنجم و هفتم دو نگاشته جداگانه و متفاوت از رساله ردع الضلالة و قمع الجهالة است. رساله پنجم با عبارت «جواب عبد الوهاب بن أحمد بركات فی تکفیر محمد بن عبد الوهاب ردّاً علی سؤال بهذا الشأن المورقة ۴۳ أ.» و رساله هفتم با عبارت «رساله أخرى لعبد الوهاب بن أحمد بركات الشافعی الأحمدي کتبها سنة ۱۱۶۲ هـ. الأوراق ۴۴ - ۴۶.» معرفی شده‌اند.^۳ رساله پنجم و هفتم نیز در ردّ محمد بن عبدالوهاب است.

۱. ردیسی، حمادی و نوبره، اَسْمَاءُ الرَّدِّ عَلَى الْوَهَابِيَّةِ فِي الْقَرْنِ التَّاسِعِ عَشْرٍ نصوص الشرق الإسلامی، ص ۱۴ و ۱۴۳.

۲. ردیسی، حمادی و نوبره، اَسْمَاءُ الرَّدِّ عَلَى الْوَهَابِيَّةِ فِي الْقَرْنِ التَّاسِعِ عَشْرٍ نصوص الغرب الإسلامی نموذجاً، ص ۷۸ و ۷۹.

۳. این نسخه در المكتبة القادریة بغداد در ضمن مجموعه‌ای از رسائل به شماره ۱۴۴۲ نگهداری می‌شود. بر اساس کتاب الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة شماره ۱۴۴۲ کتاب‌ها و رساله‌های مخطوط متعددی را در بردارد که در ۲۹ مجموعه فهرست شده‌اند. مجموعه شماره نهم در بردارنده هفت رساله است که سه رساله از این هفت رساله به عبدالوهاب مربوط است. متن و عبارت کتاب الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة در شرح رسائل شماره نهم بدین شرح است: «۹- رسائل وفتاوی

منابع

١. آزاد حسینی واسطی، غلام علی، **سبحة المرجان في آثار هندستان**، بیروت: دار الرافدین، چاپ اول، ۲۰۱۶م.
٢. ابوالخیر، عبدالله مرداد، **المختصر من کتاب نشر النور والزهر في تراجم أفاضل مكة من القرن العاشر إلى القرن الرابع عشر**، جدة: عالم المعرفة، چاپ دوم، ۱۹۸۶م.
٣. اسکداری، اسماعیل بن عبدالله، **ترغیب أهل المودة والوفا في سكنی دار الحبيب المصطفی**، تحقیق: عادل عبدالمنعم ابوالعباس، مدينة: مكتبة الثقافة، بی تا.
٤. اسماعیل، عبدالجواد صابر، **مجتمع علماء الأزهر إبان الحكم العثماني ۱۵۱۷-۱۷۹۷م**، قاهرة: دارالکتب و الوثائق القومية، ۲۰۱۶م.
٥. بروکلمان، کارل، **تاریخ الأدب العربی فی العصر العثماني**، قاهرة: الهيئة المصرية للكتاب، ۱۹۹۵م.
٦. بصری، عبدالله بن سالم، **الإمداد في معرفة علو الإسناد**، تحقیق: العربی الدائر الفریاطی، ریاض: دارالتوحید، چاپ اول، ۲۰۰۶م.
٧. بغدادی، اسماعیل پاشا، **هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين**، استانبول: بی تا، ۱۹۵۱م.
٨. بکری صدیقی، عبدالستار بن عبدالوهاب، **فیض الملك الوهاب المتعالي بأبناء أوائل القرن الثالث عشر والتوالي**، تحقیق: عبدالملک ابن دهیش، مكة: بی تا، ۲۰۰۸م.
٩. جبرتی، عبدالرحمن، **عجائب الآثار فی التراجم و الأخبار**، تحقیق: عبدالرحیم عبدالرحمن عبدالرحیم، بی جا: مكتبة الأسرة، ۲۰۰۳م.
١٠. جمعی از نویسندگان، **فهرس المخطوطات مكتبة الحرم المكي الشريف**، مدینه: دار الماثور، چاپ اول، ۱۴۳۸ق.

→ في الرد على دعوة محمد بن عبد الوهاب: تتضمن جملة من الرسائل لعلماء من أهل الحرمين ومن المجاورين يردون فيها على محمد بن عبد الوهاب النجدي الحنبلي، صاحب الدعوة الوهابية (ت ۱۲۰۶هـ) عند ظهور دعوته وتتفاوت هذه الرسائل في موافقتها من الدعوة بين الاعتدال والتكفير وهي: ١- رسالة الشيخ محمد حيوة من علماء الحرمين، الأوراق ٣١- ٣٢- ٢- رسالة من العلامة محمد بن الطيب المغربي المالكي المدني مؤرخة في ٢٢ محرم سنة ١١٥٨هـ الأوراق ٣٣- ٣٦- ٣- رسالة في رد الوهابية من علماء مكة المشرفة لعثمان بن معمر مؤرخة في ١٠ محرم سنة ١١٥٥. الأوراق ٣٦- ٣٧- ٤- رسالة الشيخ عبدالوهاب بن أحمد بركات المصري الأحمدي المجاور بمكة المشرفة في الرد على ابن عبدالوهاب الأوراق ٣٨- ٤٢- ٥- جواب عبد الوهاب بن أحمد بركات في تكفير محمد بن عبدالوهاب ردا على سؤال بهذا الشأن المورقة ٤٣ أ. عرسالة علي بن المفتي عبد القادر الصديقي الحنفي مفتي الحنفية في مكة المشرفة الورقة ٤٣ ب. ٧- رسالة أخرى لعبد الوهاب بن أحمد بركات الشافعي الأحمدي كتبها سنة ١١٦٢هـ. الأوراق ٤٤- ٤٦. «(رتوف، عماد عبدالسلام، الآثار الخطية في المكتبة القادريّة، ج ٥، ص ١٤٥ و ١٤٠).

١١. حبيب الله، عمر بن محمد سراج، **الإجازات الهندية وتراجم علمائها**، منامة: مكتبة نظام بعقوبي الخاصة، چاپ اول، ٢٠٢٢م.
١٢. حسن خان، صديق، **أبجد العلوم**، بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا.
١٣. حسنى، عبدالحى فخرالدين، **الإعلام بمن في تاريخ الهند من أعلام المسمى بنزهة الخواطر وبهجة المسامع والنواظر**، بيروت: دار ابن حزم، ١٩٩٩م.
١٤. راجحى، عبدالعزيز بن فيصل، **هدى الساري إلى أسانيد الشيخ إسماعيل الأنصاري**، رياض: مكتبة الرشد، چاپ اول، ١٤٢٢ق.
١٥. رديسى، حمادى، و نويرة، اسما، **الردّ على الوهابية في القرن التاسع عشر نصوص الغرب الإسلامي نموذجاً**، بيروت: دار الطليعة، چاپ اول، ٢٠٠٨م.
١٦. رديسى، حمادى و نويرة، اسما، **الردّ على الوهابية نصوص الشرق الإسلامي**، بيروت: دار الطليعة، چاپ اول، ٢٠١٢م.
١٧. رؤوف، عماد عبدالسلام، **الآثار الخطية في المكتبة القادرية**، بغداد: مطبعة الإرشاد، چاپ اول، ١٩٧٤م.
١٨. زيدان، يوسف، **فهرس مخطوطات دارالكتب بطنطا**، القاهرة: معهد المخطوطات العربية، ٢٠١١م.
١٩. زينى دحلان، احمد، **خلاصة الكلام في أمراء البلد الحرام**، تحقيق: محمد فارس الشيخ، عربستان: مطبوعات أرض الحرمين، بی تا.
٢٠. سنوسى، زمان بن محمد، **مسند الحجاز الثبت خاتمة المحدثين الشيخ عبدالله بن سالم البصري المكي**، جدة: مركز النشر العلمى جامعة الملك عبدالعزيز، بی تا.
٢١. صديق، أمال رمضان عبدالحميد، **الحياة العلمية في مكة المكرمة ١١١٥ - ١٣٣٤ق/ ١٧٠٣ - ١٩١٦م**، مكة: مركز تاريخ مكة المكرمة، ١٤٣٢ق.
٢٢. طنطاوى، عبدالوهاب، **عقد الزبرجد من حروف سيدنا محمد**، بيروت: دارالكتب العلمية، چاپ اول، ٢٠٠٧م.
٢٣. عالم، صهيب، **تاريخ اللغة العربية وواقعها في الهند**، رياض: مركز عبدالله بن عبدالعزيز الدولى، ٢٠١٦م.
٢٤. عايش، محمد، **فهرس المخطوطات العربية في جامعة برنستون**، بی جا: سقيفة الصفا العلمية، ٢٠١١م.
٢٥. غاشى، مصطفى، **الرحلة المغربية والشرق العثماني**، بيروت: مؤسسة الإنتشار العربي، چاپ اول، ٢٠١٥م.
٢٦. غالب، محمد اغديب، **من أخبار الحجاز ونجد في تاريخ الجبرتي**، بی جا: داراليمامة، چاپ

- اول، ۱۹۷۵م.
۲۷. فرباطی، عربی الدائز، من أعلام المحدثين بالحرمين الشريفين الإمام عبد الله بن سالم البصري المكي، بيروت: دار البشائر الاسلامية، چاپ اول، ۲۰۰۵م.
۲۸. قبانی بصری، احمد، كشف الحجاب عن وجه ضلالات ابن عبد الوهاب، بی جا: بی نا، ۲۰۲۳م.
۲۹. كحاله، عمر رضا، معجم المؤلفين تراجم مصنفي الكتب العربية، بی جا: مؤسسة الرسالة، بی تا.
۳۰. كدك زاده، عبدالقادر خليل، المطرب المغرب الجامع لأهل المشرق و المغرب، تحقيق: محمد سيد برسجي، عمان: دار الفتح، چاپ اول، ۲۰۱۴م.
۳۱. محجوب، فاطمة، الموسوعة الذهبية للعلوم الاسلامية، قاهرة: دارالغد العربي، بی تا.
۳۲. محمد، سعاد ماهر، مساجد مصر و اولياؤها الصالحون، قاهرة: بی نا، ۱۹۸۳م.
۳۳. مخلوف، محمد بن محمد، شجرة النور الزكية في طبقات المالكية، تحقيق: عبدالمجيد خيالي، بيروت: دارالكتب العلمية، چاپ اول، ۲۰۰۲م.
۳۴. مدنی حنفي، محمد سعيد سفر، رسالة الهدى في الاتباع للنبي المقتدى، مكة: دار ابراهيم محمد السعيدی، چاپ دوم، ۱۴۴۰ق.
۳۵. مرادی، محمد خليل، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، بيروت: دار ابن حزم، چاپ سوم، ۱۹۸۸م.
۳۶. مرعشلی، يوسف عبدالرحمن، معجم المعاجم والمشیخات والفهارس والبرامج والأبواب، ریاض: مكتبة الرشد، ۲۰۰۲م.
۳۷. مزجاجی، عبدالخالق، ریاض الإجازة المستطابة بذكر مناقب المشايخ أهل الرواية والإصابة، تحقيق: مصطفى عبدالكريم خطيب، بيروت: دارالفكر، چاپ اول، ۱۹۹۷م.
۳۸. معلمی، عبدالله، أعلام المكيين من القرن التاسع إلى القرن الرابع عشر الهجري، لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، چاپ اول، ۲۰۰۰م.
۳۹. مکی، احمد القطان، تنزيل الرحمات على من مات من رجال القرن الثالث عشر الهجري، كتاب مخطوط، موجود در مكتبة الحرم المكي، به شماره ۲۷۸۹ در بخش تراجم.
۴۰. ملوی ازهری شافعی، احمد بن عبدالفتاح، السلامة في الدين بترك الطمع في المخلوقين، تحقيق: احمد رجب ابوسالم، بيروت: دارالكتب العلمية، ۲۰۱۹م.
۴۱. ممدوح، محمود سعيد، الاحتفال بمعرفة الرواة الثقات الذين ليسوا في تهذيب الكمال، دبي: دار البحوث للدراسات الإسلامية و إحياء التراث، چاپ اول، ۲۰۰۳م.

٤٢. المنجد، صلاح الدين، **معجم ما ألف عن رسول الله صلى الله عليه وسلم**، بيروت: دارالكتاب الجديد، چاپ اول، ١٩٨٢م.
٤٣. موسى عاملى مكى، سيد رضى الدين بن محمد بن على بن حيدر، **تنضيد العقود السنوية بتمهيد الدولة الحسنية**، تحقيق: سيد مهدي رجائي، قم: نشر الأنساب، چاپ اول، ١٤٣١ق.
٤٤. نخلى، احمد، **ثبت النخلي بغية الطالبين لبيان المشايخ المحققين المعتمدين**، تحقيق: محمد ابوبكر عبدالله باذيب، منامة: أروقة، چاپ اول، ٢٠١٧م.
٤٥. ندوى، محمد حسان اختر، **الدر الثمين بأسانيد الشيخ تقي الدين الندوي**، بيروت: دار البشائر الإسلامية، چاپ اول، ٢٠٠٧ق.
٤٦. نواب، عواطف بنت محمد يوسف، **كتب الرحلات في المغرب الأقصى مصدر من مصادر تاريخ الحجاز في القرنين الحادي عشر و الثاني عشر الهجريين**، رياض: دار الملك عبدالعزيز، ٢٠٠٨م.
٤٧. النويهض، عادل، **معجم المفسرين من صدر الإسلام وحتى العصر الحاضر**، بی جا: مؤسسة نويهض الثقافية، چاپ سوم، ١٩٨٨م.
٤٨. هورينى احمدى، نصر، **المطالع النصرية للمطابع المصرية في الأصول الخطية**، قاهرة: مكتبة السنة، ٢٠٠٥م.